

De paus en de wereld

Geschiedenis van een instituut

FRANS WILLEM LANTINK EN JEROEN KOCH (RED.)

Boom Amsterdam

De uitgave van dit boek is mede mogelijk gemaakt dankzij een financiële bijdrage van Stichting Charema - Fonds voor Geschiedenis en Kunst.

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden van de illustraties te achterhalen. Mocht u desondanks menen dat uw rechten niet zijn gehonoreerd, dan kunt u contact opnemen met Uitgeverij Boom.

Omslag: Studio Jan de Boer
Zetwerk: Bart van den Tooren
Druk en afwerking: Drukkerij Wilco, Amersfoort
© 2012 auteurs

ISBN 978 94 6105 357 2
NUR 680

www.uitgeverijboom.nl

Inhoud

Inleiding - FRANS WILLEM LANTINK EN JEROEN KOCH	7
I Vestiging van het christelijke heilsmonopolie. <i>De ontwikkeling van het pauschap van de eerste eeuw tot de vijfde eeuw</i> - LEONARD V. RUTGERS	15
II Grote werken van Constantijn. <i>Sint-Jan van Lateranen en Sint-Pieter</i> - LEX BOSMAN	31
III De bisschop van Rome en Byzantium - BERNARD H. STOLTE	39
IV Pausen, vorsten, aristocraten en Romeinen. <i>Van Gregorius de Grote (594-604) tot Adrianus II (872-882)</i> - MAYKE DE JONG	53
V Tussen ritueel en realiteit. <i>Karolingen en pausen in de tweede helft van de achtste eeuw</i> - DORINE VAN ESPELO	71
VI De kalief van Christus. <i>De paus, de opmars van de islam en de kruistochten</i> - MAAIKE VAN BERKEL	87
VII Het conflict tussen paus en keizer. <i>De Investituurstrijd</i> - MARCO MOSTERT	103
VIII Het pontificaat van Innocentius III (1198-1216). <i>Zenit van de pauselijke jurisdictie</i> - GIAN ACKERMANS	117
IX De papegaai van de paus en de kameel van de kardinaal. <i>Van Rome naar het Babylon aan de Rhône en weer terug. De tijd van ballingschap, schisma en concilies (ca. 1300-ca. 1460)</i> - BRAM VAN DEN HOVEN VAN GENDEREN	131
X Het pausdom van de renaissance tot de verlichting (1450-1750) - GUIDO DE BRUIN	153

XI Een vreemdeling aan de macht. <i>De Nederlandse paus Adrianus VI (1522-1523)</i> - BIRGIT EMICH	173
XII Metamorfosen van Rome. <i>Uitstraling, praktijk en illusie van pauselijk mece- naat (1420-1590)</i> - BRAM KEMPERS	191
XIII Pauselijke centralisatie in steen. <i>Het Quirinaal als architectonische uitdruk- king van bestuursvormingen</i> - ARNOLD WITTE	209
XIV Nieuwe wereldbeelden, nieuwe gezagsverhoudingen. <i>De pausen en hun moezame verhouding met wetenschap en verlichting</i> - PETER NISSEN	223
XV Gallicanisme en <i>Germania sacra</i> . 'Nationale kerken' versus Rome - FRANS WILLEM LANTINK	239
XVI Het Italiaanse Risorgimento. <i>De Romeinse kwestie en de internationalisatie van het negentiende-eeuwse pausdom</i> - VINCENT VIAENE	259
XVII Romantische visies op het middeleeuwse pausschap - PETER RAEDTS	271
XVIII Een pauselijk katholicisme. <i>Het ultramontanisme in de negentiende eeuw</i> - JEROEN KOCH	283
XIX Pontifex missionum. <i>Missiepausen in de periode van de Sacra Congregatio de Propaganda Fide (1622-1967)</i> - VEFIE POELS	297
XX De cultus van de paus in de negentiende en twintigste eeuw. <i>Van Pius IX tot Pius XII</i> - HANS DE VALK	319
XXI Kunst en kitsch voor de paus, kunst en kitsch van de paus. <i>De pauselijke schatkamer in de negentiende en twintigste eeuw</i> - CASPER STAAL	337
XXII Pius XI en Pius XII. <i>De katholieke kerk in een tijd van totalitaire ideologieën</i> - JAN BANK	347
XXIII Herbronning in tegenlicht. <i>Pausschap en wereldkerk van Vaticanum II tot Benedictus XVI</i> - FRANS WILLEM LANTINK	371
Noten	395
Lijst van pausen	436
Bibliografie van het pausschap	445
Summaries	461
Over de auteurs	467
Register	473

Inleiding

Er is en er was nooit op aarde een schepping van menselijke wijsheid op staatkundig gebied, die zozeer nadere studie verdient als de rooms-katholieke kerk. De geschiedenis van de kerk bindt de twee grote tijdperken van de menselijke beschaving aan elkaar. Geen andere instelling is er in stand gebleven, die onze blikken terugleidt naar de tijden, toen de rook der offeranden opsteeg uit het Pantheon, toen giraffen en tijgers werden binnengeleid in het amfitheater van Flavius. De meest trotse koningshuizen dateren van gisteren, als men ze vergelijkt met de pausen. Hun naamlijst reikt in ononderbroken opeenvolging terug van de paus, die in de negentiende eeuw Napoleon kroonde, tot hem, die in de achtste eeuw Pippijn de kroon op het hoofd plaatste en ver nog in de tijd vóór Pippijn strekt die verheven dynastie zich uit, tot in de nevelen van de oorsprong.¹

Sinds de Britse historicus Thomas Macaulay deze woorden in 1840 schreef, zijn de meesten van de 'trotse' koningen en keizers van het toneel verdwenen. Maar de paus bleef. Om het pausschap heen hangt de schijn van eeuwigheid, van onveranderlijke traditie vanaf de apostel Petrus tot in de huidige tijd. De protestantse Macaulay vereenzelvigde de geschiedenis van de rooms-katholieke kerk met die van de pausen. De moderne media koesteren eenzelfde voorstelling van eeuwigheid. In het commentaar bij de televisiebeelden van de begrafenis van Johannes Paulus II in 2005 werd er over 'een schouwspel van eeuwenoude tradities' gesproken. In werkelijkheid was veel van het ritueel op het plein vóór de Sint-Pieter helemaal niet oud, maar door nieuwe ceremoniële voorschriften van het Tweede Vaticaanse Concilie begin jaren 1960 gedicteerd. De illusie van continuïteit, teruggaande op de opdracht van Christus aan zijn 'eerste

apostel' vormt dé basis van de rooms-katholieke pretenties, het is een geloofsartikel. Deze apostolische successie is de basis van het pausschap. Zonder deze aanname zou alles wegvallen. De geschiedenis van het pausschap is daarmee de geschiedenis van een geslaagde presentatie van continuïteit. De radicale breuken ten spijt, moest het pausschap zich steeds opnieuw uitvinden onder de pretentie hetzelfde instituut te blijven. De paus is daarmee de feniks van de rooms-katholieke kerk. Bij de erkenning van dat gegeven begint de echte historische vraagstelling.

De paus en de wereld vertelt het verhaal van een uniek instituut. De paus resideert over de oudste organisatie ter wereld: de rooms-katholieke kerk. Met één miljard leden is het ook de grootste organisatie. De paus is wereldlijk heerser van een ministaat. Hij is het hoofd van een absolute monarchie, zo is te lezen op de website van Vaticaanstad.² Als geestelijk leider van de kerk lijkt de paus eveneens alleenheerser. Maar de geschiedenis van twintig eeuwen pausschap is geen eenzijdige zegetocht van een succesvol instituut. Daarvoor was de ontwikkeling van dit kerkelijke ambt te zeer verweven met de Europese geschiedenis, met politieke machtsstrijd, religieus conflict en cultureel imperialisme. Breuken, crises en toevalligheden gaven het verhaal dynamiek. De strijd met Byzantium, de dreiging van de islam, de greep van de machtige adellijke families van Rome, de ballingschap in Avignon, de geestelijke uitdagingen van de reformatie, de gevangenschap onder Napoleon en de kracht van het negentiende-eeuwse nationalisme: alle hadden ze het pausschap kunnen vernietigen. Daarentegen toonden de vestiging van het heilsmonopolie tijdens de Romeinse keizertijd, de verbreiding van het christelijke geloof over Europa en de wereld, de successen van de contrareformatie en de bloei van de ultramontaanse kerk vanaf de vroege negentiende eeuw hoe groot de veerkracht van paus en kerk steeds weer was. De ontwikkeling van het pausschap heeft de identiteit van Europa medebepaald, allereerst die van de katholieke gemeenschap, maar met de paus als mikpunt van kritiek en verzet, evenzeer die van het protestantse en het seculiere deel van het continent. Wat zouden Luther en Voltaire zijn geweest zonder de paus?

De allesoverheersende positie van de paus in de rooms-katholieke kerk is niet ouder dan de negentiende eeuw. Vóór 1800 waren kerk en pausschap innig verstrengeld met de wereldlijke machten. Wederzijdse afhankelijkheid en tegengestelde belangen bepaalden de onderlinge verhoudingen; scheiding van kerk en staat was vreemd aan het ancien régime. Soms was de staat machtiger, dan weer de kerk. De Kerkelijke Staat ontleende zijn macht lange tijd aan de bescherming van de Karolingische vorsten en later, tijdens de hoge middeleeuwen, hervormden de Ottoonse keizers het pausschap. Daarentegen leidde de Investituurstrijd – het grote conflict tussen keizer en paus – tot een kortstondige vernedering van het keizerschap. In de opmaat tot de kruistochten speelden pausen een beslissende rol. Onder Innocentius III (1198-1216) werd het zenit aan macht en invloed van de pausen bereikt. Maar doorgaans was de paus buiten het eigen wereldlijke gebied in Italië ver weg en waren communicatie en controle vanuit het Romeinse centrum hoogst gebrekkig. Bovendien verkregen de 'nationale kerken' van Frankrijk en het Duitse Rijk al vanaf de middeleeuwen een grote zelfstandigheid tegenover Rome. Veel meer dan vaak gedacht wordt, werd de geschiedenis van de katholieke kerk daarom 'aan deze kant van de Alpen' geschreven. De theologen van Parijs of Keulen voerden de boventoon in de discussies over de aard van het ambt van Petrus

en over de verhoudingen tussen de paus en de bisschoppen. De laatsten hadden in de katholieke kerk van vóór 1800 vaak de doorslaggevende stem. Ondanks het streven van het Concilie van Trente (1545-1563) om de eenheid binnen de rooms-katholieke kerk te versterken, werd de paus in de vroegmoderne tijd gedwarsboemd door wereldlijke katholieke machten, van de Republiek Venetië tot aan de Franse koning Lodewijk XIV en Jozef II, de keizer van het Heilige Roomse Rijk. In de negentiende eeuw verloor het pausschap het wereldlijk grondgebied in Italië, de katholieke kerk kon zich als spirituele macht herdefiniëren. Een echo van de complexe relatie met de wereldlijke macht bleef het vetorecht van de belangrijkste katholieke monarchen bij de pausverkiezing. Zo verhinderde de Oostenrijkse keizer Frans Jozef nog in 1903 de verkiezing van Mariano Rampolla del Tindaro (1843-1913) tot paus door het beroep van zijn 'kroonkardinaal' in het conclaaf op het *ius exclusivae*. Pius X (1903-1914) maakte in 1904 een definitief einde aan dit vorstelijke gewoonterecht.³

De verknoping van geestelijke, wereldlijke en financiële macht in het pauselijk ambt (tot op de dag van vandaag) heeft in alle tijden tot theologisch gefundeerde kritiek geleid. De macht en rijkdom van de 'universele kerk', tastbaar bovenal in de magifieke bouwwerken die vanaf de renaissance de aanblik van de stad Rome bepaalden, staken schril af bij de gepredikte christelijke idealen van armoede, eenvoud en deemoed. Bewees het niet de holheid van de pauselijke pretentie de 'plaatsvervanger van Christus' te zijn? Telkens terugkerende spirituele en dogmatische vernieuwing, vaak onder leiding van de paus zelf, moest soelaas bieden. De steun van paus Innocentius III aan de opkomende bedelorden in de dertiende eeuw was een geslaagd voorbeeld. Maar de effecten waren hooguit tijdelijk, en de aanstoot die de materiële rijkdom van 'Rome' wekte, verdween nooit.

Een geschiedenis van het pausschap kan niet voorbijgaan aan de pauskritiek. Die is bijna net zo oud als het instituut zelf. Al voordat in de reformatie het beeld van de paus als 'antichrist' gemunt werd, bestond er een lange traditie van kritiek op de te ruime uitleg van het primaat van de bisschop van Rome, juist binnen de katholieke kerk. Ook de oosterse kerken keken argwanend naar de pretenties van de 'Patriarch van het Westen'. De competentiestrijd tussen Byzantium en Rome werd in theologische termen gevoerd, het was er niet minder onaangenaam om. Maar in de kritiek van de radicale verlichting stond de paus aan het hoofd van een onderdrukkend geloofssysteem dat een obstakel voor de vooruitgang van de mensheid was en geëlimineerd diende te worden, wat tijdens de Franse Revolutie voor even lukte. De succesvolle 'heruitvinding' van het pausschap in de negentiende eeuw versterkte het antipapisme. In de jonge seculiere staten Italië en Duitsland werd de 'onfeilbare' paus een onmisbaar kristallisatiepunt voor felle strijd om de scheiding van kerk en staat. Tegenwoordig is de pauskritiek een eigen genre geworden, een negatief spiegelbeeld van de geslaagde en mediagenieke enscenering van het pausschap in de moderne wereld. De paus staat in de meest extreme kritiek aan het hoofd van een 'criminele organisatie' en zou vanwege het misbruikschandaal terecht moeten staan voor 'misdaden tegen de menselijkheid'.

Is pauskritiek van alle tijden, het historisch onderzoek naar het pausschap als specialisatie binnen de geschiedwetenschap is van veel jongere datum. Pas de openstelling van de archieven van het Vaticaan voor wetenschappelijk onderzoek door paus Leo XIII (1878-1903) in 1881 maakte bronnenonderzoek naar de geschiedenis van de pausen

mogelijk. Pauselijke geschiedschrijving begon in het vroege christendom met het opstellen van de juiste lijsten van de apostolische successie van de bisschoppen van Rome, wat gezien het 'mythische' begin al een hele opgave was. Vanuit het eerbiedwaardige, vroegmiddeleeuwse *Liber Pontificalis* ontwikkelde zich het biografische genre van de vitae van de pausen, met als klassiek hoogtepunt de *Vitae Pontificum* van Bartolomeo Sacchi 'Plantina' uit 1479.⁴ Het humanisme stond voor een geschiedschrijving met meer uitgebreide, soms kritisch moraliserende, levensbeschrijvingen van de pausen. De vroegmoderne tijd leverde een hele waaier van genres op: pausbiografieën, anti-quarische en erudiete geschiedschrijving over de bisschop van Rome en theologische traktaten over het pausschap. Tijdens de romantiek ontstond er een geheel nieuwe interesse voor het instituut als onderdeel van een idealisering van de 'katholieke' middeleeuwen. Het bovenstaande citaat van Macaulay illustreert de negentiende-eeuwse fascinatie met de lange pauselijke geschiedenis. Dat deze veel geciteerde passage uit zijn bespreking komt van de Engelse vertaling van een van de eerste meesterwerken van Leopold von Ranke (1795-1886) is minder bekend.⁵ De grondlegger van de moderne geschiedwetenschap schreef *Die römischen Päpste, ihre Kirche und ihr Staat im sechzehnten und siebzehnten Jahrhundert* (1834-1836) aan het begin van zijn carrière. Hij analyseerde de geschiedenis van het pausschap vanuit een afstandelijk, historisch perspectief. Rankes werk stoelde op bronnenonderzoek naar de rapportages van Venetiaanse gezanten. Nieuw in zijn werk was de aandacht voor de politiek-diplomatieke betekenis van pausschap en Kerkelijke Staat voor de internationale betrekkingen van Europa. Het fenomeen van het pausschap bezag hij in de context van de eigen tijd: de historicus Ranke wilde het pausschap van de contrareformatie als hervormingsbeweging begrijpen zonder het, protestant zijnde, te veroordelen.⁶ Veel waardering oogstte Ranke met zijn invoelende werkwijze overigens niet in Rome: de *Päpste* kwamen spoedig na verschijning op de index van verboden boeken.⁷ Het katholieke antwoord op Ranke was de imposante pausgeschiedenis van Ludwig von Pastor (1854-1928). De zes delen van de *Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters* verschenen tussen 1886 en 1933. Onder patronage van Leo XIII verkreeg Von Pastor vrije toegang tot alle benodigde archieven in het Vaticaan en hij overtuigde deze paus ook van de noodzaak de archieven voor alle onderzoekers open te stellen. Het uitgesproken katholieke perspectief van Von Pastor werd gecombineerd met precies bronnenonderzoek en een gedetailleerde geschiedschrijving. Had Ranke zich nog moeten baseren op Venetiaanse archieven, nu werd Rome zelf het centrum voor het historisch onderzoek naar het pausschap. Er werden internationale instituten gesticht, zoals het Nederlandse Instituut te Rome, het huidige Koninklijk Nederlands Instituut Rome (KNIR), die kerkgeschiedenis en de geschiedenis van de pausen als een natuurlijk zwaartepunt hadden. Zo werd het Pruisische historische instituut in Rome, het huidige Deutsches Historisches Institut in Rom (DHI Rom), onder leiding van de historicus Paul Fridolin Kehr (1860-1944) hét expertisecentrum voor de studie naar de middeleeuwse pauselijke oorkonden.⁸ In de twintigste eeuw is het historisch onderzoek naar de geschiedenis van de pausen en het pausschap geëxplodeerd tot een bijzonder breed internationaal vakgebied met talrijke specialisaties. Door de verbrokkeling van het onderzoek in uiteenlopende tijdvakken en disciplines wordt de vraag naar continuïteit en discontinuïteit van het pausschap minder gesteld.

Overzichtswerken kunnen hierop gemakkelijker antwoord geven. Eamon Duffy's *Saints and Sinners* (1997) is, ondanks de commerciële titel, een van de beste recente studies. Zijn historische vogelvlucht over twintig eeuwen neemt het gebrek aan eenheid tot uitgangspunt: "This is a history of the popes: it cannot claim to be *the* history of the popes. [...] There is no single storyline, for history does not evolve in lines, and the papacy has been at the centre of too many different human stories and enterprises for it to have a single story of its own."⁹ Dit is een elegant, maar ook vrijblijvend standpunt. Consequenter is Klaus-Rüdiger Mai in zijn recente boek *Der Vatikan. Geschichte einer Weltmacht im Zwielicht* (2008). Mai beschouwt het machtsvraagstuk van het Vaticaan met zijn gevaarlijke verstrengeling van geestelijke en wereldlijke aspiraties als de constante in de lange geschiedenis van het pausschap.

Wat voor een boek is dit? *De paus en de wereld. Geschiedenis van een instituut* verschilt van de vele recente overzichtswerken van het pausschap door de keuze voor tweeëntwintig auteurs. Dit bood de mogelijkheid verschillende invalshoeken te hantieren. Iedere auteur brengt zijn eigen deskundigheid en perspectief in. Daarmee wordt recht gedaan aan het onderwerp, dat in zijn lange geschiedenis immers altijd midden in de strijd der meningen stond. De eenheid in dit overzichtswerk schuilt in het uitgesproken historische perspectief met een bijzonder accent op vragen van continuïteit en discontinuïteit en de steeds wisselende verhouding van Rome tot de wereldlijke macht. Hoe voltrok zich de voortdurende herformulering en transformatie van het pausschap in de loop der eeuwen? De geschiedenis van het instituut wordt chronologisch verteld, maar wel in een wisselend ritme. Sommige hoofdstukken volgen de tijdslijn over een langere periode, andere hoofdstukken behandelen capita selecta of gaan in op bepaalde thema's. Het boek verkrijgt daarmee iets van een toverlantaarn; het perspectief wisselt steeds en is soms gericht op het detail, dan weer op een algemene lijn. Het werk is geschreven voor een breed, algemeen geïnteresseerd publiek, maar wil ook deskundigen nieuwe inzichten bieden. Dit pausboek is voortgekomen uit de cursus '2000 jaar pausschap' door docenten van het Departement Geschiedenis en Kunstgeschiedenis van de Universiteit Utrecht in het voorjaar van 2009. Tot ons genoegen hebben wij naast de Utrechtse collegae ook historici en kunsthistorici van andere Nederlandse universiteiten en een Duitse en een Belgische collega bereid gevonden een hoofdstuk te schrijven.

In het eerste hoofdstuk behandelt Leonard Rutgers de ontwikkeling van het pausschap tot en met de vijfde eeuw. Het duurde lang voordat het primaat van de bisschop van Rome zich uitkristalliseerde. In de eerste eeuwen was de latere positie van de paus als 'bisschop der bisschoppen' nog niet te voorzien. Een lastig probleem was de machtige positie van Byzantium; Bernard Stolte geeft een overzicht van de complexe relatie tussen de bisschoppen van Rome en de Byzantijnse keizers. Mayke de Jong analyseert Romes definitieve oriëntatie op het Westen met de 'Frankisch-pauselijke' alliantie en de schepping van Rome als pauselijke stad. Gregorius de Grote (594-604) was een van de eerste pausen die interesse toonde voor ontwikkelingen in de periferie van Noordwest-Europa, de evangelisatie van Engeland in het bijzonder. Dorine van Espelo behandelt een intrigerend hoofdstuk uit de cultuurgeschiedenis en iconografie van het pausschap: het ritueel van de ontmoeting tussen pausen en de Karolingische vorsten. Het ceremonieel weerspiegelde de verschillende percepties van de verhouding tussen

geestelijke en wereldlijke macht. In het hoofdstuk over de verhouding van Rome tot de islam schetst Maaïke van Berkel de negatieve beeldvorming over de nieuwe religie – vanaf vroege confrontaties in Zuid-Italië en de plundering van de Sint-Pieter door moslimpiraten in het jaar 846 tot aan de rol van de pausen bij de kruistochten. De bekende Investituurstrijd tussen paus Gregorius VII en de Rooms-Duitse koning Hendrik IV die in het jaar 1077 in de burch van Canossa zijn ontknoping kreeg, kende een lange voorgeschiedenis. Marco Mostert bekijkt het conflict vanuit de eraan voorafgaande ontwikkelingen in de tiende eeuw, toen de Duitse keizers de invloed van de Romeinse adel bij de pausverkiezing terugdrongen en het pausschap weer meer aanzien verschafte. Men kreeg er een krachtige tegenspeler voor terug. Paus Innocentius III krijgt als een van de belangrijkste pausen uit de geschiedenis zijn eigen hoofdstuk, geschreven door Gian Ackermans. Geen enkele paus na hem zette het wapen van de excommunicatie van wereldlijke vorsten zo strategisch in. Niet eerder was de geestelijke én wereldlijke macht van de paus zo groot, maar het pontificaat van Innocentius III kende ook zwarte bladzijden, zoals de kruistocht tegen de Albigenzen en de plundering van Constantinopel tijdens de vierde kruistocht. Bram van den Hoven van Genderen gaat in op zes structurele problemen van het pausschap in de late middeleeuwen: het moeizame en conflictrijke proces van de verkiezing van de pausen, de controle over Rome in concurrentie met machtige adelsfacties, de positie van de Kerkelijke Staat in de Italiaanse statenwereld, de voortdurende geldnood naast de dure noodzaak van vorstelijk vertoon, blijvende spanningen met de wereldlijke vorsten, en als laatste de hervormingsbeweging binnen de katholieke kerk. In de pijnlijke periode van de ballingschap in Avignon beperkten de concilies van Konstanz (1414-1418) en Bazel (1431-1439) de status van de pausen binnen de kerk. Een originele visie op de ‘Nederlandse’ paus geeft Birgit Emich. Zij laat zien dat Adrianus VI een vreemdeling was te Rome, en dan niet zozeer door zijn afkomst als wel door zijn Spaanse ervaringen. Haar portret biedt een treffende cultuurgeschiedenis van het pausschap van zijn tijd door inzichtelijk te maken waarom deze buitenstaander in Rome werd afgewezen. Zelfs Adrianus’ gebruik van het Latijn – in plaats van het Italiaans – wekte wantrouwen. Guido de Bruin bespreekt de ontwikkelingen van het pausdom in de lange periode van de renaissance tot de verlichting. In dit hoofdstuk wordt indringend ingegaan op de talrijke politieke, bestuurlijke en financiële problemen rond de eigen territoriale machtsbasis: de Kerkelijke Staat. In het staatsvormingsproces in het vroegmoderne Europa concentreerden de pausen zich op de thuisbasis en het interstatelijke krachtenspel op het Italiaanse schiereiland, met afnemend succes. Een andere, meer positieve visie op de verstrengeling van geestelijke en wereldlijke macht vóór 1800 schetst het hoofdstuk van Frans Willem Lantink over de Gallicaanse kerk en de oude Rijkskerk. Deze ‘nationale’ kerken konden zich in menig opzicht onafhankelijk van Rome opstellen, juist door de verbinding van de kerk in Frankrijk met de Franse monarchie en het feit dat de geestelijke keurvorsten constitutief deel uitmaakten van de feodale staatsstructuur van het Heilige Roomse Rijk.

Vier hoofdstukken hebben een uitgesproken kunsthistorisch karakter. Lex Bosman reconstrueert op basis van schaarse bronnen de relatie tussen keizer Constantijn en paus Silvester bij de bouwopdrachten voor de Sint-Jan van Lateranen en de Sint-Pieter. Hoewel het initiatief van de paus kwam, was het belangrijk voor Constantijn, die nooit lang in Rome verbleef, zich als stichter van deze kerken te kunnen presenteren. Ook

Pietro Perugino, Overhandiging van de sleutels door Jezus aan Petrus, Sixtijnse kapel (1481-1482)

voor de paus was het van eminent belang de vaak afwezige keizer zoveel mogelijk symbolisch aan de stad te binden door middel van deze kerkenbouw. De hoofdstukken geschreven door Bram Kempers en Arnold Witte laten een ander pauselijk Rome zien dan het op ieders netvlies gebrande beeld met het Vaticaanse complex. Op het Capitool moest de pauselijke representatie omzichtig concurreren met die van andere stedelijke opdrachtgevers. Pas tijdens het korte pontificaat van Sixtus V (1585-1590) werd er een duidelijk pauselijk stempel op de Romeinse stadsontwikkeling gedrukt. Deze paus bouwde niet het Vaticaan maar het Quirinaalspaleis uit tot pauselijke residentie en centrum van het bestuursapparaat. Het vierde kunsthistorische hoofdstuk behandelt een heel ander onderwerp. Na de spectaculaire kunstroof van pauselijk Rome door Napoleon en eerdere plunderingen waren er in de schatkamers van het Vaticaan nog maar weinig artefacten van vóór 1800 overgebleven. Casper Staal belicht de pauselijke kunst in de negentiende en twintigste eeuw met zijn oude, maar ook met zijn nieuwe genres: relatiegeschenken en pauselijke kitsch.

In de overgang naar de moderne tijd is de reactie van de pausen op de wetenschappelijke revolutie en de verlichting de opmaat naar de negentiende-eeuwse veroordeling van het modernisme. Peter Nissen contrasteert de ontwikkeling van pauselijke wetenschappelijke academies in de vroegmoderne tijd met de roemruchte veroordeling van Galileo Galilei. De verschillende hoofdstukken over het pausschap in de negentiende eeuw zijn thematisch opgebouwd. Na 1800 veranderde de beeldvorming over en van de rooms-katholieke kerk ingrijpend. De pausen verloren na de Italiaanse eenwording (1860-1871) voor altijd hun wereldlijke grondgebied. Vincent Viaene verklaart de internationalisering van het pausschap uit de tegenslagen van het Risorgimento. Pius IX wist in zijn benarde positie strijdbare afhankelijkheid te mobiliseren van het nieuw

volkskatholicisme van 'boven de Alpen'. Er vond ook een romantisch-conservatieve herwaardering plaats van het pausschap, met name in zijn middeleeuwse pracht. Peter Raedts behandelt hierbij de opmerkelijke visies van Joseph de Maistre en Novalis. De katholieke kerk veranderde door de moderne heruitvinding van het pausschap in een bastion tegen de moderne wereld, ze ontwikkelde een 'pauselijk catholicisme' zoals Jeroen Koch laat zien. Maar in de afwijzing van de eigen tijd sprak de paus de taal van de negentiende eeuw. Onderdeel van dit nieuwe catholicisme was de pausverering. Hans de Valk maakt de wisselwerking tussen het pauselijk beeld en zelfbeeld inzichtelijk. De Valk werkt dit uit aan de hand van een prachtig voorbeeld, de iconografie van de grafkapel van Pius IX in de Sint-Laurens buiten de muren. Een apart onderwerp dat niet mocht ontbreken in dit boek was de rol van de pausen bij de wereldmissie van het katholieke geloof. Vefie Poels laat aan de hand van dit thema weer een ander licht schijnen op de relatie tussen geestelijke en wereldlijke macht. Het optreden van de missie ging lang niet altijd in goede harmonie met de koloniale machten. Bovendien kwam het initiatief niet alleen uit Rome. De belangrijke Franse missiebeweging kwam spontaan en 'van onderop' tot stand.

De laatste twee hoofdstukken raken de actualiteit. Jan Bank vergelijkt de reactie van de pausen Pius XI en Pius XII op de totalitaire dictaturen van hun tijd. Hoe moesten zij manoeuvreren in het fascistische Italië? Naast de scherpe afwijzing van het communisme toonde de concordaatpolitiek met nazi-Duitsland eerder weifelhoedigheid. Twee onderwerpen blijven tot de dag van vandaag actueel: de verzoening in 1929 van de rooms-katholieke kerk met de Italiaanse staat juist onder Mussolini, en de vraag of Pius XII zich expliciet had moeten uitspreken tegen de Holocaust. Het afsluitende hoofdstuk, opnieuw van Frans Willem Lantink, biedt een analyse van het pausschap vanaf de 'herbronning' van de rooms-katholieke kerk op het Tweede Vaticaans Concilie. De geschiedenis van de pausen vanaf Johannes XXIII laat zich schrijven aan de hand van hun doorgaande interpretatie van dit belangrijke concilie. Welke betekenis heeft het pontificaat van Benedictus XVI (2005), de huidige paus-theoloog Joseph Ratzinger, voor de toekomst van het pausschap? Opvallend was de oproep van de paus tot een ontwereldlijking van de kerk op de laatste dag van zijn bezoek aan Duitsland in Freiburg, 25 september 2011.¹⁰

De redacteuren danken alle auteurs voor hun interessante bijdragen voor dit pausboek. Zonder hun medewerking was dit boek nooit tot stand gekomen. Een bijzonder woord van dank geldt het Koninklijk Nederlands Instituut Rome en de directeur Prof. Bernard Stolte voor twee inspirerende onderzoeksverblijven van een van de redacteuren in september 2010 en februari-maart 2011 in Rome. Uitgeverij Boom zijn wij zeer erkentelijk voor het mogelijk maken van deze publicatie. Wij willen met name Geert van der Meulen danken voor zijn enthousiasme: het was zijn suggestie de cursus om te werken tot een boek. May Meurs danken wij voor haar inzet en geduld bij de productie. Ten slotte bedanken wij Froukje Holtrop voor haar hulp rond de beeldredactie.

FRANS WILLEM LANTINK EN JEROEN KOCH

I

Vestiging van het christelijke heilsmonopolie

De ontwikkeling van het pausschap van de eerste tot de vijfde eeuw

LEONARD V. RUTGERS

Het prille begin

DE PAUS IS HET HOOFD VAN DE ROOMS-KATHOLIEKE KERK. DAT IS NIET altijd zo geweest: de positie van de paus als onbetwist kerkelijk leider van het westerse christendom is het resultaat van een langdurig historisch proces dat in de oudheid stapsgewijs van start ging en dat pas aan het begin van de middeleeuwen met het pontificaat van Gregorius de Grote (590-604) tot een eerste, voorlopige afsluiting kwam. Gedurende de eerste paar eeuwen waren de voorgangers van de huidige pausen niets anders dan gewone *episkopoi*, dat wil zeggen bisschoppen of ‘opzieners’. Te Rome gaven ze lokaal leiding aan een van de oudste christelijke gemeenschappen van de mediterrane wereld. Hun macht en invloed ging die van hun collega-bisschoppen in andere delen van het uitgestrekte Romeinse Rijk evenwel maar weinig – en vaak helemaal niet – te boven. Een dergelijke historische werkelijkheid verdraagt zich dan ook maar moeilijk met het beeld aangaande de vroegste geschiedenis van het pauselijke ambt zoals dat later in pauselijke kring gestalte heeft gekregen. Zo formuleert het *Liber Pontificalis* (Boek der Pausen) zes eeuwen na dato een visie op het ontstaan van het pausschap die binnen de rooms-katholieke kerk nog altijd als normatief geldt en die tot op de dag van vandaag vast onderdeel uitmaakt van de pauselijke titulatuur: de opvatting dat God zelf het pausschap ingesteld en gesanctioneerd heeft bij monde van Jezus. Volgens die optiek beschouwen de pausen zich als directe navolgers van Petrus – de rots waarop Jezus zijn kerk bouwde, en de man die in de rooms-katholieke traditie gezien wordt als de eerste paus van Rome. Datzelfde *Liber Pontificalis* beweert verder dat Petrus een dergelijke functie gedurende een periode van 25 jaar, twee maanden en drie dagen zou hebben vervuld.¹

In hoeverre die kerkelijke ideologie ook daadwerkelijk een historische kern bevat, is zoals gezegd, maar moeilijk vast te stellen. We weten namelijk niet precies hoe en wanneer de oudste vroegchristelijke gemeenschap in Rome is ontstaan (over de Romeinse Petrus- en Paulustradities straks meer). Wel is duidelijk dat die vroegchristelijke gemeenschap aanvankelijk onbekend was met het instituut paus. In plaats daarvan moet die gemeenschap uitermate losjes georganiseerd zijn geweest rondom een aantal charismatische leiders die weinig gaven om institutionalisering omdat ze dachten dat Jezus weldra op aarde zou terugkeren om het einde der tijden aan te kondigen en de vestiging van een tijdloos Koninkrijk Gods in te luiden. Pas toen tegen het einde van de eerste eeuw n.Chr. duidelijk werd dat die vurig gewenste parousie, oftewel wederkomst van Christus op aarde, toch nog voor onbestemde tijd op zich zou laten wachten, kwam er minder nadruk op eschatologische vragen te liggen. Vanaf dat moment begon de vroegchristelijke gemeenschap te Rome voor het eerst een formele organisatiestructuur in het leven te roepen. Aan het hoofd daarvan stond vanaf nu een geïnstitutionaliseerde leider, namelijk een bisschop. Het is pas sinds dat moment dat we voor het eerst historisch vat krijgen op wat dan nog de bisschop van Rome is, maar dus nog lang niet de *episcopus episcoporum*, dat wil zeggen de bisschop der bisschoppen, ofwel onbetwiste leider van de gehele vroegchristelijke wereld. Ook anderhalve eeuw later is dat laatste uitdrukkelijk nog steeds niet het geval. Kerkvaders uit Romeins Noord-Afrika zoals Tertullianus en Cyprianus, die zelf bisschop van Cartago was, erkenden in de loop van de derde eeuw weliswaar het historische belang van de bisschop van Rome, maar tegelijkertijd waren ze nog ver verwijderd van de gedachte hem het primaat van de gehele vroegchristelijke kerk toe te kennen. Cyprianus bijvoorbeeld was van mening dat iedere bisschopszetel – en dus niet alleen die van de bisschop van Rome – per definitie een *cathedra Petri* (zetel van Petrus) was. Grafinscripties uit diezelfde periode tonen duidelijk aan dat ook in eigen kring de bisschop van Rome gedurende de derde eeuw zonder uitzondering nog steeds de ambtstitel *episcopus* en dus niet die van *papa* droeg. Dat geldt in het bijzonder voor de epitafen die bewaard zijn gebleven in de beroemde pauscripte in de Calixtus-catacombe aan de Via Appia.²

Als er dus iets opvallend is aan het proces waarbij de bisschop van Rome zich tot paus van alle christenen ontwikkelde, dan is het wel dat dit proces zich slechts heel gaandeweg en onder veel externe en interne strijd voltrokken heeft. Indicatief in dat opzicht is bijvoorbeeld het feit dat de bisschop van Rome ook aan het begin van de vierde eeuw nog altijd nauwelijks een rol van betekenis speelde bij een tweetal hevige theologische controverses die op dat moment grote delen van het Romeinse Rijk in hun greep hielden en de politieke eenheid ervan ondermijnden. Zo werd het donatisme – een scheuring in de kerk van Romeins Noord-Afrika ten gevolge van de christenvervolgingen onder de heidense keizer Diocletianus (303-305 n.Chr.) – niet door de bisschop van Rome, maar vooral door keizer Constantijn in toom gehouden. Het arianisme – een stroming in de vroege kerk die de goddelijkheid van Jezus ondergroef door hem op een lager plan te stellen dan God de Vader – was daarentegen weer vooral een aangelegenheid van de oosterse bisschoppen. Zij waren het die theologisch de toon zetten op het eerste grote oecumenische concilie dat in 325 in Nicea werd gehouden en

Zogenaamde Pauscripte in de Calixtus-catacombe aan de Via Appia (derde eeuw n.Chr.). Foto: Leonard Rutgers

waarbij op instigatie en onder strakke regie van Constantijn gesteggeld werd over het arianisme. De bisschop van Rome was op deze eerste grote algemene kerkvergadering slechts door afgezanten vertegenwoordigd. Overigens kreeg in diezelfde periode de bisschop van Rome ter stede inderdaad voor het eerst de beschikking over een zeer indrukwekkende kathedrale basiliek. Deze kerk, de Sint-Jan van Lateranen, was in het zuidoostelijke deel van de stad door Constantijn in opdracht gegeven en overtrof in monumentaliteit alle andere vroegchristelijke kerken uit die tijd. Toch betekende de constructie ervan niet dat de bisschop van Rome daarmee ook automatisch tot belangrijkste religieuze autoriteit binnen de vroege kerk werd bevorderd. De zesde canon (kerkelijke wet) van het zojuist vermelde

De melaatsheid van Constantijn. Onderdeel van een fresco-cyclus in het oratorium van St. Silvester in de Santi Quattro Coronati (vroege 13de eeuw). Foto: Leonard Rutgers

Concilie van Nicea, waarin de bisschop van Rome in één adem met die van Alexandrië (Egypte) en Antiochië (Syrië) werd genoemd, liet daarover in ieder geval niet de geringste twijfel bestaan.³

Hoewel Constantijn de bisschoppen inclusief de bisschop van Rome gedurende zijn hele regering (306-337 n.Chr.) bewust kort hield en hen vooral als theologisch klankbord gebruikte om zijn eigen Realpolitik te kunnen schragen, markeert zijn bewind toch het begin van een vooral op termijn verregaande verandering in de politieke verhoudingen van zijn tijd: door Constantijns bisschoppenpolitiek hielden de leiders van de vroegchristelijke kerk zich namelijk niet langer uitsluitend bezig met binnenkerkelijke besognes op de terreinen van cultus, dogma en interne rechtspraak. Ze begonnen nu naast de drie andere traditionele machtspolen binnen het Romeinse Rijk – namelijk de keizer, de senaat en het leger – langzaam maar zeker steeds meer het politieke strijdtoneel te betreden, met alle gevolgen van dien. Daarmee werd de basis gelegd voor een problematiek die vanaf de vierde eeuw – maar ook nog lang daarna, men denke bijvoorbeeld aan de Investituurstrijd in de middeleeuwen – de gemoederen

ging beheersen en die gedurende de late oudheid telkens opnieuw aan de oppervlakte kwam. Dat geschiedde in het bijzonder op de momenten dat er oecumenische concilies door de keizer belegd werden. Bij dat soort gelegenheden deed zich altijd weer opnieuw de vraag voor wie het laatste woord moest hebben in theologische controverses die per slot van rekening ook altijd een politieke dimensie hadden. Was dat de keizer, die zich in de late oudheid steeds meer zag als de door God aangewezen, bovenmenselijke heerser van de laat-Romeinse wereld en iemand die we bij genoemde concilies telkens in een leidinggevende en controlerende rol zien opereren? Of waren het de leiders van de kerk c.q. de bisschop van Rome, die zich vanaf de vierde eeuw langzaam maar zeker steeds meer als enige rechtmatige plaatsbekleder van Jezus op aarde begon te beschouwen? Van-

uit de optiek van de aanhoudende relevantie van deze kwestie wordt het begrijpelijk dat de latere *Donatio Constantini* of Constantijnse schenking de definitieve oplossing voor een heldere taakafbakening tussen de bisschop van Rome enerzijds en de keizer anderzijds dan ook zo'n vijfhonderd jaar in de tijd terugprojecteert. Dit document, dat in de achtste eeuw door de pauselijke curie in elkaar werd geknutseld, omschrijft de officiële vastlegging van het primaatschap van de bisschop van Rome als hebbende plaatsgevonden tijdens het bewind van de allereerste soeverein die zich openlijk tot het christendom bekeerde, namelijk de al eerder vermelde keizer Constantijn. Volgens genoemde legende zou Constantijn dat gedaan hebben uit dankbaarheid voor het feit dat hij door zijn tijdgenoot paus Silvester (314-335 n.Chr.) van melaatsheid zou zijn genezen.⁴

De door Constantijn geschapen mogelijkheid voor de bisschoppen om deel te nemen aan het proces van politieke besluitvorming had, zoals al eerder is opgemerkt, vooral op termijn effect: vanaf de tweede helft van de vierde eeuw vertaalde het zich in een nieuw zelfvertrouwen, waarbij de bisschoppen voor het eerst ook zelf proactief in het maatschappelijk leven van hun tijd gingen optreden. Het leven van de bisschop van Milaan, Ambrosius, is bij uitstek geschikt om dat nieuwe bisschoppelijke elan te illustreren. Zo schroomde Ambrosius niet om in 390 n.Chr. niemand minder dan keizer Theodosius – de keizer die nota bene tien jaar eerder het christendom tot staatsgodsdienst had verheven – tot openbare boetedoening te dwingen vanwege een uit de hand gelopen keizerlijke strafactie in Thessaloniki. Daarbij waren zo'n zeventienduizend veelal onschuldige christenen om het leven gekomen. Vergelijkbare daadkracht treffen we in deze zelfde periode ook aan bij de verschillende opeenvolgende bisschoppen van Rome, die zich vanaf nu steeds meer als supraregionale leiders of protopausen gingen gedragen. Damasus (366-384) bijvoorbeeld zorgde er door tussenkomst van de kerkvader en vertaler Hiëronymus voor dat er een nieuwe, betrouwbare en algemeen bruikbare Bijbelvertaling in het Latijn beschikbaar kwam, die vanaf de middeleeuwen bekendheid verwierf onder de naam *Vulgaat* of 'de algemeen verbreide'. Dat was een terechte benaming want deze tekstuutgave zou binnen de rooms-katholieke kerk gedurende een uitzonderlijk lange periode van meer dan 1500 jaar (tot 1943) als dé geautoriseerde Bijbeltekst gelden. Dat de centrale leidinggevende rol die de bisschop van Rome in de loop van de vierde eeuw voor zichzelf c.q. voor zijn ambt opeiste ook buiten Rome steeds meer op erkenning kon rekenen, blijkt verder ook uit de akten van het Tweede Oecumenische Concilie. Tijdens dat concilie dat in Constantinopel in 381 n.Chr. plaatsvond, werd de al eerder vermelde ariane controverse tot een oplossing gebracht. De anciënniteit en de centrale kerkhistorische betekenis van de Romeinse bisschopszetel werden bij die gelegenheid duidelijk en openlijk erkend. Overigens werd tijdens dit concilie (canon 3) ook de gelegenheid benut om nog een andere bisschopszetel naar voren te schuiven – eentje die zich weldra tot de grote tegenvoeter van zijn Romeinse evenknie zou ontwikkelen, namelijk die van de bisschop van Constantinopel. Juist vanwege de continue aanwezigheid van het met theologie begane Oost-Romeinse keizerlijke hof wist de bisschop van deze in 330 door Constantijn als nieuw Rome aan de oevers van de Bosporus gestichte stedelijke residentie zich rap tot de belangrijkste concurrerende speler te ontwikkelen in de strijd om het overkoepelende leiderschap van de vroege kerk. Zo'n ontwikkeling was in weerwil van het feit dat de bisschopszetel van Constantinopel niet op welke apostolische afstamming dan ook kon bogen. In

tegenstelling tot de bisschop te Rome, die zijn ambt immers te danken had aan zijn voorganger Petrus, beschikte de bisschopszetel van Constantinopel namelijk niet over dergelijke oude en eerbiedwaardige wortels omdat laatstgenoemde zetel nu eenmaal niet door een van Jezus' apostelen was gesticht.⁵

Dat de ontwikkelingen van de vierde eeuw een belangrijke eerste aanzet vormden in het proces waarbij de bisschop van Rome evolueerde tot de voornaamste leidsman van de christelijke wereld, blijkt ten slotte ook uit de nieuwe terminologie waarmee zijn ambt vanaf deze periode steeds vaker werd aangeduid. De uit het oostelijke Middellandse Zeegebied afkomstige en in Egypte vaak voor kloosterlingen gebruikte term papa (vader) komt voor het eerst in afgekorte vorm voor in 304 n.Chr. op een lange inscriptie uit de Calixtus-catacombe aan de Via Appia. Op die inscriptie instrueert paus Marcellinus (296-304) zijn diaken Severus een tweetal grafkamers voor zichzelf (namelijk Severus) en de zijnen aan te leggen. Overigens is de inburgering van de term 'paus' voor de bisschop van Rome op haar beurt een geleidelijk proces geweest. Op de vele metrische inscripties die hij gedurende zijn lange pontificaat bij de graven der martelaren in de catacomben van Rome heeft laten aanbrengen, verwijst de zojuist genoemde Damasus een halve eeuw later nog altijd naar zichzelf als *episcopus*. Het zou nog tot 1073 duren voordat Gregorius VII (1073-1085) besloot dat het gebruik van de term 'paus' ook daadwerkelijk het alleenrecht van de bisschop van Rome behoorde te zijn.⁶

Van bisschop van Rome tot paus van de christelijke wereld

De zojuist geschetste ontwikkelingen waarbij de bisschop van Rome steeds meer op de voorgrond trad als opperste leidinggevende instantie binnen de vroegchristelijke wereld kwamen vervolgens in de eerste helft van de vijfde eeuw tot volledige ontplooiing; op dat moment werd de bisschop van Rome nu dan toch eindelijk echt paus.

In 395 n.Chr. werd het Romeinse Rijk onder de zonen van Theodosius officieel en definitief opgesplitst in een oostelijk en westelijk bestuurlijk deel met elk een eigen keizer. Dat leidde min of meer automatisch tot een versterking van de positie van de bisschop van Rome; de andere grote concurrerende patriarchaten of bisschopszetels, namelijk die van Alexandrië, Antiochië, Constantinopel (het huidige Istanbul) en vanaf 451 ook Jeruzalem, kwamen alle in het andere rijksteel te vallen. Zij ressorteerden sindsdien direct onder een opeenvolgende reeks van veelal daadkrachtige Oost-Romeinse keizers. In het Westen was de situatie duidelijk anders. Gedurende de hele vierde eeuw was de stad Rome al niet meer de plek geweest waar de keizer resideerde, en daar veranderde in de vijfde eeuw niets aan: westerse keizers regeerden nu vanuit Ravenna en andere plekken buiten Rome. Omdat de senaat in Rome zelf tegelijkertijd als politieke speler ook zijn gewicht begon te verliezen, betekende dit dat de bisschop van Rome steeds meer als de belangrijkste leidinggevende instantie op de voorgrond kon treden binnen de inmiddels al behoorlijk gekerstende samenleving van zijn tijd. Zijn taak beperkte zich dan ook niet langer uitsluitend tot zielzorg in eigen kring, maar werd steeds vaker politiek van invulling. Daarnaast omvatte zijn taak activiteiten op het terrein van de infrastructurele werken en grote stedenbouwkundige projecten. Het is vooral in de stad Rome dat we die verandering zich in eerste instantie zien voltrekken. In de vierde eeuw waren de eerste grote basilieken van de stad nog op instigatie van en onder het mobiliseren van de benodigde financiële middelen door de keizer gerealiseerd: keizer Constantijn in het geval van de Sint-Jan van

Lateranen (313-318 n.Chr.) en de Sint-Pietersbasiliek (bouw begonnen rond 320 n.Chr.), en de keizers Theodosius, Valentinianus II en Arcadius in het geval van de Sint-Paulus buiten de Muren (383 n.Chr.). Dat veranderde nu: de imposante, aan de verering van Maria gewijde en met een unieke serie polychrome wandmozaïken uitgeruste Santa Maria Maggiore-basiliek kende geen keizerlijke opdrachtgever meer maar kwam tot stand door Sixtus III (432-440). Dat was een overduidelijke indicatie van het feit dat de paus de keizer als belangrijkste bouwheer van de stad aan het vervangen was. Verder liet de paus, zoals al opgemerkt, ook op het politieke vlak steeds meer van zich horen en schroomde hij niet in tijden van nood daadkrachtig op te treden. Leo I (440-461) bijvoorbeeld is de geschiedenis ingegaan als de paus die de stad en haar bewoners tot tweemaal toe heeft getracht te beschermen tegen de barbaarse horden toen die op het punt stonden dood en verderf te zaaien onder de stedelijke bevolking. In 452 kwam hij in actie tegen Attila, de leider van de Hunnen, de meest gevreesde van alle stamverbanden die in de late oudheid door de grenzen van het Romeinse Rijk heen braken. Een paar jaar later, in 455, herhaalde hij een dergelijke actie, dit keer met veel minder succes, toen een andere tribale groep, de Vandalen, hun naam in ruime mate eer aandeden toen zij zich vanuit hun nieuwe woonplaats Carthago onder leiding van hun koning Gaiseric (ook: Genserich) twee weken lang vergrepen aan de rijkdommen van de eeuwige stad.⁷

Als dit soort ontwikkelingen iets illustreren, dan is het wel de mate van politieke desintegratie waarmee het West-Romeinse Rijk in de loop van de vijfde eeuw te maken kreeg. Tegen de tijd dat de laatste Romeinse keizer in 476 n.Chr. werd afgezet, woonden in de meeste provincies van het voormalige West-Romeinse rijk dan ook voornamelijk autarkische tribale stamverbanden die, voor zover überhaupt gekerstend, ook nog eens een ariane versie van het christendom aanhingen, dat wil zeggen een geloofsvariant die door de bisschop van Rome vanaf het begin altijd als niet-orthodox was bestempeld. Territoriaal gezien bleef er van het West-Romeinse Rijk niet veel meer over dan een romp bestaande uit Italië en Zuid-Frankrijk. Binnen dat gebied stond het pausschap evenwel garant voor bestuurlijke continuïteit op een wijze die door de desbetreffende wereldse autoriteiten doorgaans niet of nauwelijks meer, en zeker niet op de langere termijn, gegarandeerd kon worden. Terwijl een dergelijke stand van zaken een aanzienlijke versterking van de positie van de paus tot gevolg had, zorgde met name Leo I er door een gecombineerd pakket aan kerkbestuurlijke en exegetische activiteiten in deze zelfde tijd voor dat de ideologische ba-

Leo I houdt de Hunnen tegen. Barok-reliëf van Alessandro Algardi (1646-1653), Sint-Pieter, Rome. Foto: Leonard Rutgers

sis waarop de machtsaanspraak der pausen toch al rustte, verder werd uitgewerkt tot een coherent en stevig conceptueel bouwwerk. Een centrale rol daarbij speelden een drietal op Petrus betrekking hebbende evangelieteksten, die zowel in Leo's brieven als in zijn preken telkens opnieuw als bewijsstukken terugkomen en die daarin worden aangewend om de Bijbelse wortels, de heilshistorische betekenis en zodoende de feitelijke onbetwistbaarheid van het primaat van de kerk van Rome te benadrukken. De passages in kwestie waren Mattheüs 16:18: 'Jij bent Petrus. Op deze rots zal ik mijn gemeente bouwen' ('Petrus' is het Griekse woord voor 'rots'; zijn oorspronkelijke naam was Simon); Johannes 21:15-17: 'zorg dan voor mijn lammeren' en Lucas 22:32: 'sterk dan je broeders in hun geloof.' Leo's brieven aan collega-bisschoppen in Zuid-Frankrijk, in Thessaloniki en op Sicilië laten er niet de geringste twijfel over bestaan dat in zijn optiek het primaat bij de kerk van Rome behoorde te liggen, en nergens anders. Degene die dat durfde te betwisten, deed weinig anders dan zijn eigen zielenheil in het grootst mogelijke gevaar brengen. Een canon uit deze tijd vat het zo dikwijls met verve door Leo verdedigde gedachtegoed in één enkele ondubbelzinnige frase als volgt samen: *Ecclesia Romana semper habuit primatum*, oftewel de kerk van Rome heeft *altijd* het primaat.⁸

Tijdens het pontificaat van Leo kwam het pausschap dus voor het eerst volledig tot wasdom. De bisschop van Rome was de enige echte *vicarius Christi* (plaatsvervanger van Christus) en gedroeg zich dan ook als onbetwistbare primus inter pares (eerste onder zijns gelijken) onder de westerse bisschoppen. Tegelijkertijd slaagde de paus-bisschop van Rome erin om in het Oost-Romeinse Rijk met succes zijn theologisch gewicht in de strijd te gooien door op het Vierde Oecumenische Concilie van Chalcedon (451 n.Chr.) zijn visie op de christologische controverse van dat moment geaccepteerd te krijgen. Dit geschiedde in de vorm van een brief die bekendstaat onder de benaming *Tomus Leonis* – een verhandeling die onder andere tot gevolg had dat de paus definitief gebrouilleerd raakte met de patriarch van Alexandrië, dat wil zeggen met iemand die hij tot dan toe altijd had gesteund om zijn gevreesde ambtsbroeder, de patriarch van Constantinopel, een hak te zetten. Een gevolg van al deze ontwikkelingen was verder dat de bisschopszetels van Rome en Constantinopel op genoemd concilie nu in canon 28 als gelijkwaardig werden bestempeld. De aanzienlijke toename van Leo's rol in de kerkpolitiek en in de maatschappelijke gebeurtenissen van zijn tijd verklaart tot slot ook waarom hij in Rome zelf afweek van het tot dan toe gangbare gebruik om de bisschop van Rome min of meer willekeurig in een van de vroegchristelijke catacomben of onderaardse begraafplaatsen van de stad te begraven. In plaats daarvan liet hij zich als eerste paus bijzetten in de Sint-Pieter, de grote basiliek die meer dan een eeuw daarvoor op aanwijzing van Constantijn boven het vermeende graf van Petrus verzezen was, die op dat moment nog buiten de grenzen van de stad op de *ager Vaticanus* lag en die dienst deed als laatste rustplaats voor de fine fleur van de laat-Romeinse samenleving, inclusief verscheidene leden van het keizerlijke hof. Daarmee werd een traditie ingewijd die tot op de dag van vandaag voortduurt en die in 1377, na terugkeer van de pausen uit Avignon, met de verplaatsing van de traditionele pauselijke residentie van het Lateraan aan gene zijde van de stad naar het Vaticaan nog verder reliëf kreeg: zowel in leven als in dood was er sindsdien een directe topografische en dus ideologische verbinding tussen het graf van de vorst der apostelen – Petrus – aan

de ene kant en zijn enige legitieme opvolger en vertegenwoordiger op aarde – de Paus – aan de andere kant.⁹

In het licht van al deze ontwikkelingen is het verder evenmin verrassend te kunnen vaststellen dat de bisschop van Rome zich tegen het eind van de vijfde eeuw door toedoen van Gelasius I (492-496) ook nog eens de term 'pontifex' ging toe-eigenen (het adjectief pontificaal is daarvan weer een afgeleide). Dat is historisch gezien juist daarom interessant omdat de heidense Romeinse keizers de functie van pontifex maximus of opperpriester als vast onderdeel van hun wereldse leiderschap vervulden. Juist vanwege de sterke heidense connotatie van zowel de term als de functie had de christelijke keizer Gratianus in 382 n.Chr. echter besloten deze gang van zaken te beëindigen; hij weigerde de bijbehorende ambtskleding te aanvaarden die hij in dat jaar van de senaat aangeboden had gekregen. De daaropvolgende overname van de term pontifex maximus door de bisschop van Rome betekende natuurlijk niet dat laatstgenoemde zich nu plotseling als geestelijk leider van het heidense bevolkingsdeel ging profileren. Wel ging het hoofd van de kerk van Rome door aanname van deze eeuwenoude en daardoor vertrouwde terminologie nu aanspraak maken op de functie van ultieme autoriteit in religieuze aangelegenheden. Tegelijkertijd – en dit was misschien nog wel belangrijker – werd op deze manier de pauselijke visie onderstreept dat het vanaf nu niet langer de keizer maar de bisschop van Rome was die bij theologische en cultische vragen de doorslag gaf.¹⁰

De overgang van oudheid naar middeleeuwen

Het zojuist vermelde Concilie van Chalcedon was een van de grote concilies in de vroege kerk. Niettemin vermocht het geen oplossing te bieden voor de theologische verdeeldheid binnen de oosterse kerken. Integendeel, monofysieten – gelovigen die meenden dat Jezus zelfs in zijn menselijke manifestatie altijd volledig God was gebleven – lieten zich niet ringeloren. Zij ontketenden een strijd die de eenheid van het oosterse christendom meer dan ooit tevoren ondergroef en die resulteerde in het ontstaan van een reeks eigen, afgescheiden nationale vroegchristelijke kerkgemeenschappen, zoals de oud-Syrische en de Armeense kerk. Weldra ontstond ook het eerste schisma oftewel scheiding tussen de oosterse kerken en de kerk van Rome, op het moment dat paus Felix III (483-492) de oosterse christelijke kerken de wacht aanzegde voor een periode die uiteindelijk 35 jaar zou duren (van 484 tot 518). Dit acaciaanse schisma, dat weer over christologische kwesties ging, was een klein voorproefje van latere, meer omvattende conflicten tussen Oost en West, die in 1054 met het uitspreken van wederzijdse banvloeken tot een definitieve breuk tussen de kerk van Rome en de Grieks-orthodoxe kerk zouden leiden. Felix' opvolger Gelasius (492-496) liet zich evenmin politiek marginaliseren. Hij liet de Oost-Romeinse keizer Anastasius I in een schrijven weten dat de keizer en de bisschoppen de wereld weliswaar inderdaad gezamenlijk bestuurden, maar dat de last van 'de priesters' toch veel zwaarder woog. Volgens Gelasius kwam dat omdat laatstgenoemden God rekenschap dienden af te leggen over iedereen inclusief de koningen van deze wereld, waaruit dan weer logischerwijze volgde dat het in het wezen der dingen lag dat zelfs de keizer 'zijn nek moest buigen voor de behartigers der goddelijke zaken' (lees: de bisschop van Rome).¹¹

Door de hoge vlucht die de Griekstalige vroegchristelijke theologie in het oostelijke mediterrane bekken had genomen, werd het christendom in dat deel van de antieke